

TÖLKIMINE ON ELU

MARGUS OTT

Tahan selles jutus näidata, kuidas tõlkimisprotsess sarnaneb elamisprotsessi enesega.

1. Tõlkimine

Kuidas tõlkimine käib? Esimene asi on muidugi aru saada sellest tekstist, mida tõlkima hakatakse. Aga mida tähendab **arusaamine**? Kes on see, kes aru saab? Ja millest? Tekst, millest te üldse aru ei saa, on teie jaoks lihtsalt tähed üksteise kõrval. Või kui on tegemist mõne eriti tundmatu kirjasüsteemiga, siis võib olla isegi nii, et te ei saa seal aru, kus üks täht algab ja teine lõpeb. Kogu tekst on siis teie jaoks üks kamakas. Ja võib-olla on koguni võimalik, et te ei saagi üldse aru, et see on keeleline tekst, vaid arvate, et see on mingi kaunistus, ornament (nagu nt hiina või araabia kalligraafias) – sõna „kiri“ eesti keeles tähendaski algul kaunistust, nagu ta on praegugi näiteks sõnas „vöökiri“. Etümoloogiliselt sama sõna on „kirju“ – lihtsalt mingisugune kirev mitmekesisus, mis on suunatud nägemisele ja vaatamisnaudingule, mitte lugemisele, keelelisele taotlusele.

Aga isegi kui saate aru, et tegemist on tekstiga, ja tunnete ära selle eritletud üksused (olgu et nad tähistavad foneeme, morfeeme või lekseeme), siis tundmatu kirjasüsteemi puhul jäävad nad ometi lihtsalt üksteise kõrvale. Keeleline intentsioon jääb täiesti tühjaks. Muidugi võib püüda teha detektiivitööd. Tuvastada korduvaid märke. Kui tekst on piisavalt pikk, siis saab eri märkide hulga järgi teha üsna häid oletusi selle kohta, kas kirjasüsteem on alfabeetiline, silpkiri või ideogrammiline (ehkki sellega võib muidugi mööda panna: ubõhhi keeles on 86 foneemi ja taa ehk !xõõ keeles üle 100 – nii et alfabeedis esindatuna oleks neil nimetatud arv eri kirjamärke; aga hiragana silpkirjas ainult 46). Kui see on teile tuttav keel, siis selle järgi, mis kirjamärgid milliste teiste kirjamärkidega sageli koos on, saate hakata tegema oletusi, mis häälikutele, silpidele või sõnadele nad vastavad. Kui eesti keeles asendada kõik tähed suvaliste märkidega ning sõnapiire märkida kas tühikuga või eraldi märgiga, siis suudaks igaüks

teist selle mõningase pusimise järel dešifreerida. Dešifreerimise käigus hakkab kirjamärkidel olema järjest enam üksteisega pistmist, nad hakkavad aina rohkem üksteist „läbistama“: mis märgid kokku käivad, kuidas juba vähehaaval hakkame kuulma häälikuid, mis rääkides sulavadki üksteisesse.¹

Aga see on üksnes kirja väljalugemise tasand; me võime ette lugeda teksti, mis on meile tuttavas kirjasüsteemis, aga tundmatus keeles; ja foneetilise kirja puhul suudab lingvist seda isegi üsna täpselt teha. Et aga teksti sisu mõista, peavad selle osad veelgi rohkem üksteisesse sulanduma. Kui pelga väljahäaldamise puhul jääb tekst maailmast eraldiseisvaks, omaette asjaks, siis sisulisema arusaamise puhul saab ta järjest enam maailma osaks, hakkab ise maailma kehistama. Sedavõrd, kuidas teksti osad üksteisega lõimuvad, lõimuvad nad ka maailmaga. Ja samavõrd lõimuvad nad ka sinu kui lugejaga, hakkavad aina enam sinu juurde kuuluma – sa „seedid“ teksti, lased ta oma vereringesse.

Mõistmise käigus tekst teatavas mõttes sulab üles nagu kevadine lumi. Tema osad läbistuvad ja ta läbistub maailma ja sinuga, nii et temast endast eraldiseisva asjana praktiliselt ei jäägi midagi järgi. See on kaunis tavaline lugemiskogemus. Tekst on aken, me vaatame temast läbi; ta on uks, me astume temast läbi. Akent ja ust ennast me praktiliselt ei näe – või näeme siis, kui midagi läheb nihu: kui on mingi sõna, mida me ei tunne, kui midagi on justkui valesti öeldud, jne.

See ongi tõlkimise esimene etapp: tekst **üles sulatada**, nii et tema osad hakkavad üksteisesse sulanduma ning et ta hakkab sulanduma maailma ja sinuga. Mis on tõlkimise teine etapp? Loomulikult see, et kui sa oled ühes keeles teksti niimoodi üles sulatanud, siis sa ta teises keeles uuesti **tahkestad**, tarretad.

Seda ülessulatamise-tahkestamise liikumist on väga oluline rõhutada. Sest tavaline eksiarvamus tõlkimise kohta on see, et pannakse sõnaraamatu abiga lähtekeele sõnadele vastama sihtkeele sõnad, pannakse morfoloogia õigeks ja sätitakse süntaks selliseks, et see oleks sihtkeele reeglite järgi korrektne. See aga on tõlkimise **nulltasand**. Isegi arvuti suudab tänapäeval paremini. Tõlkimine ei saa käia kõrvutuvast kõrvutuvasse, käesolevatest etteantud elementidest teiste käesolevate etteantud elementideni. Tõsi küll, kui tegemist on väga lähedaste keeltega, siis võib niimoodi saada mingi enam-vähem tulemuse (ehkki mitte kunagi väga hea). Aga kui tegemist on kaugete keeltega – võtame näiteks eesti ja hiina –, siis ei ole see kohe kuidagi võimalik.

Tõlkimine nõuab seda, et sa esmalt eespool kirjeldatud moel sulatad teksti üles, sulatad ta maailma ja iseendasse, ning seejärel tarretad ta järk-järgult tagasi. Tõlkimiseks nimetatakse harilikult seda, kui lähte- ja sihtkeel on erinevad. Aga sama põhiprotsess on mängus siis, kui nad on samad. Näiteks kui teete

¹ Kõne esindabki hästi seda kirjatähtede osalist üksteisesse sulandumist; tihti seda kõnes täiesti loomulikku nähtust kirjas ei esindata, ehkki mõnes keeles nagu nt sanskritis on nn sandhi reeglite järgi sedagi püütud kirjas representeerida; keele kujunemisloos oli probleem muidugi vastupidine: kuidas pidevuslik kõnevoog hakkida diskreetseteks kirjaühikuteks – see meile tänapäeval nii loomulik protseduur on kõike muud kui lihtne.

tekstist kokkuvõtte. Siis samuti peate teksti esmalt üles sulatama ning seejärel tema põhiliigendusi pidi laiali laotama (seepärast on eriti aimetekstide puhul kasulik ka kitsas mõttes tõlkimise puhul teha kokkuvõte²). Või kui peate lühikest teksti seletama. Ka siis peate ta üles sulatama ja põhilisi liigendusi pidi laiali laotama, ja veelgi laiemalt kui algtekst; siin tuleb ilmutada väga head maitset, et taibata, millised suunad ja arendused on lähteteksti, teksti-eo „vaimu“ (s.t tema läbistuvuse) suhtes sobivad ja millised mitte. Seda harrastatakse sageli pühakirjatekstide puhul: mingist väikesest lõigust loetakse välja väga palju. Äärmusse viidult illustreerib seda india lugu, kuidas maailm loodi silbist „Om“. Kogu maailm on selle silbi seletus, laialilaotus. „Kõik“ on sellega juba öeldud.

Niimoodi kukubki välja, et tõlkija justkui ise räägiks seda teksti, mida ta on teises keeles lugenud. Ta on ju teksti üles sulatanud ja endasse võtnud, enda omaks teinud, nii et ta saabki nüüd rääkida todasama teksti iseendana – aga lihtsalt teises keeles. Ja see ongi üks hea soovitus, näpunäide, kirvereegel: püüda tõlkida nii, et toda teksti oleks võinud rääkida sihtkeelne inimene. Ehk 2021. aasta hiina tõlkevõistluse teksti puhul: tõlkida Gāo Xíngjiàn'i 高行健 niimoodi, et selle tõlketeksti võinuks kirjutada eesti kirjanik.

Muidugi me teame, et päris niimoodi need asjad ei käi. Kui tõepoolest niimoodi iseendana rääkida, siis pole see enam tõlge, vaid mugandus või koguni lihtsalt inspireeritud-olemine mingist tekstist. See oleks tõlkimise **lõpmatus**-tasand (vrd eespool, kus sõnade mehaaniline ümberpanek annab tõlkimise nulltasandi), **üle-tõlge**, tõlge, mis on nii hea, et on paremgi kui originaal ning kus originaal on üldse ära unustatud, kõrvale jäetud, ei eristugi enam oma kõrvutuvates üksikasjades.

Selline üle-tõlge on see, mida me kogu aeg teeme. Alatasa saame innustust, inspiratsiooni mingitest tekstidest. Ja muidugi mitte ainult tekstidest, vaid üldse inimestest, olukordadest, lävimistest. Ja sulatame nad endasse, ja väljendame neid omal moel. Igal hetkel me lõimime mingeid uusi asju. Ja ei maksa unustada, et isegi *uuesti* kogetud *sama* asi on samuti juba uus asi, sest ma kogen seda *nüüd*, ja selle tähendus, roll ja mõju on teistsugused kui siis, kui ma seda esimest korda kogesin; lisaks praegusele kogemusele on nüüd ka ju mälestus tollest varasemast kogemusest.

Niimoodi me saame tõlkimisprotsessi kirjeldamisest mõned olulised aspektid: 1) mõistmine kui ülessulatamine; 2) eelmisega vastupidises suunas liikuv taastahkestamine; 3) eri tasandi ülekanded. Ülessulatamine ja taastahkestamine ei ole rangelt lahus ega järgnevuslikud. Nad võivad vahelduda ja keerukal moel teineteisesse põimuda. Ja tõlkimise käigus eriti just taastahkestamine (meie

² Minu esimesed filosoofiatõlked said alguse laiendatud kokkuvõttest: esialgu panin lihtsalt kirja olulisemad mõtted; seejärel tahtsin täpsustada ja nüansse sisse tuua, kuni märkamatult olingi hakanud teksti tõlkima. Tegin seda näiteks kreeka keeles Platoni mõne dialoogiga, prantsuse keeles Henri Bergsoniga ning veel õige mitme autori ja raamatuga. Bergsoni puhul sildasin tõlgitud lõigud ning sellest saigi teose „Essee teadvuse vahetutest andmetest“ tõlge.

esialgne tõlge, katsetus) ja selle edukus annavad meile sageli aimu sellest, kui hästi me üles sulatasime, ja võivad ajendada uut ülessulatamist – eelmine katse polnud piisav, me ei jõudnud piisavalt sügavale, piisavalt sulavasse, piisavalt loomulikku. Ja võib olla ka sedapidi, et taastahkestamise tung paneb meid otsima seda, mida üles sulatada. See on üks tõlkijahing. Ta otsib omale tekste, mille peal ennast treenida, harjutada, millel musitseerida. On väga vale tõlkijat pidada kirjanikust kehvemaks, alamal olevaks – põhjusel, et ta ei loovat, vaid lähtuvat „juba olemasolevast“, samas kui kirjanik „loob ise“. Nagu me näitasime, ei erine need kaks protsessi põhimõtteliselt teineteisest. Ka tõlkija peab üles sulatama algupärandi, nõnda nagu kirjanik kõiki oma impulsse ja kogemusi üles sulatab. Tõlkija just nimelt ei saa lähtuda „juba olemasolevast“, valmisolevast, kõrvutuvast tekstist, vaid ta peab selle üles sulatama.

Tõsi küll, tõlkimisega on seotud oma „hea maitse“. Kui liiga „lendama“ minna, siis võib see jällegi anda halva tõlke. Kas see annab hea teose ning läheneb ses mõttes kirjanikutegevusele, on iseküsimus. Vahel võib see niimoodi olla.³ Aga sageli liiglennukad tõlked paraku ei anna head teost ega lähene kirjandusele, vaid pigem lähenevad teisest küljest tõlkimise **nulltasandile**. Lihtsalt erinevalt eespool kirjeldatud nulltasandist, kus mehaaniliselt seati sõnu vastavusse, toimub säärane automatism ja mehhanism nüüd tõlkija **subjektiivsuses** – ta lihtsalt käib välja omaenda juba olemasolevaid, valmis tundeid, mõtteid, ideid. Kui enne tõlkimise nulltasand oli objektiivsuses, siis nüüd on ta subjektiivsuses. Mõlemal juhul on häda selles, et tõlkija ei sulata tõlget üles: esimesel juhul jääb ta objektiivsete automatismide vangiks, aga teisel juhul subjektiivsete klompide küüsi. Ta ei rikasta ennast tõlkega, teisega, maailmaga, vaid kordab seda, mis tema sisemuses juba olemas on.

Niimoodi me juba käsitlesimegi ka tõlkimise tasandeid, nulltasandist ületasandini. Me näitasime, et **nulltasand** võib olla nii objektiivne kui ka subjektiivne. Tõlkija ei sulata teksti üles, vaid tõstab ümber kõrvutuvaid üksusi, olgu siis objektiivsuses (ühe keele sõnu teise) või subjektiivsuses (kordab omaenda olemasolevaid sõnu, väljendeid ja mõtteid). Tõlkimise **ületasand** on see, kui tekst on nii põhjalikult üles sulatatud, maha jäetud ja ära unustatud, et ta lihtsalt sulab meie eneseväljenduse sisse. Siis pole muidugi ka tõlketeost eraldiseisva asjana, vaid loetu on lihtsalt saanud osaks meist, me omaenda elus „tõlgime“ teda, esitame teda. Minus on Kafkat, Dostojevskit, Bergsoni, Deleuze'i, Zhuangzid. Ka nemad minu kaudu kõnelevad teile, mingist aspektist.

Kui me räägime kitsas mõttes tõlkest, ja heast tõlkest, siis jääb ta kuhugi null- ja ületasandi vahele. Sulatatakse üles küll, aga siiski hoitakse alal tekst eraldiseisva asjana. See nõuab aga, et osa asju peab jääma mingil määral kõrvu-

³ Sellega on eksperimenteeritud nt Ninnikus luuletõlgetega.

tuvaks, ebamugavaks, tahkeks, klompjaks.⁴ Võib olla nii, et mõni väljend peab jääma kohmakaks, sest on oluline, et just see väljend seostuks mingi teise väljendiga, mis lähtekeeles on loomulik, aga sihtkeeles kunstlik; ja see sisuline seos võib üles kaaluda vormilise kohmakuse. Põrpivus võib olla muidugi ka osutuse tasandil: näiteks lihtsalt seetõttu, et tekstis on juttu eksootilistest, harjumatu-dest asjadest (sama efekti saab küll tekitada ka kirjanik ise, nt kirjutades romaani keskajast või Rapa Nuist; ja see efekt tekib paratamatult iga teosega sedamööda, kuidas ta vananeb ja temas esinevad reaalsed muutuvad tasapisi võõramaks) või ka harjumatud osutused psühholoogia tasandil: inimese psühholoogia muutub küll vähem kui ümbritsev maailm, aga ometi on eri paikade ja ajastute taju- ja tundeilm mõneti erinev. Meil on kaunis raske aduda „Iliase“ või keskaja rüütli-romaanide tegelaste reaktsioone, või neid tõsiselt võtta.

2. Elu

Olen siamaani rääkinud teksti tõlkimisest, aga samu mõõtmeid, aspekte ja tasandeid saab eritleda ka üldse elamise juures. Mil määral ma maailma üles sulatada suudan? Eks igapäevaeluski on eri olukordi, mis kätkevad ja isegi nõuavad kas kõrvutuvamat või läbistuvamat hoiakut.

Näiteks te komistate ja kukute pikali. Siis on mängus hulk kõrvutuvust. Võib-olla jõuate oma kehaasendit natuke sättida, aga laias laastus liigub ta nagu mistahes teatava raskusega objekt gravitatsiooniväljas, ning pind, millele teie keha langeb, mõjutab seda nagu mistahes eset. Või kui võõras inimene küsib teilt tänava peal kella, siis tulebki ütelda, mis kell on. Ametiasutusse sisenedes tulebki istuda, astuda, käituda, rääkida teatud vormide piires, piiratud väljendusvahendite raames. Oleks kohatu hakata sedasorti olukordades südant puistama ja intiimseks, isiklikuks muutuda („Mis kell on?“ – „Oh kui armas teist seda küsida, te olete nii tark, nii ilus, nii hea!“).

Agas kui te tegelete aikidoga, siis teie kukkumised on palju peenemad, täpsemad; te olete seda palju harjutanud, eri viisidel; olete õppinud, kuidas jõud liiguvad ja kuidas keha käitub. Või kui kallim teile midagi ütleb, siis oleks jäme talle lihtsalt mehaaniliselt vastata. Sageli isegi lihtne ütlus „Tule sööma!“ nõuab keerukamat vastust kui lihtsalt „Jah, kohe!“. Ammugi siis, kui on tegemist armastusavaldusega: siiras inimene ei ütle ega võta seda pelgalt ühe osaga iseen-dest, vaid on üleni öeldu taga ja kuulab öeldut kogu endaga; ta on üleni mängus.

Hiina pärimuses on palju käsitletud just säärast „õndsat“ (*shèngrén* 聖人), „pärisinimest“ (*zhēnrén* 真人), „täiuslikku“ (*zhìrén* 至人), jne, kes alati täiesti adekvaatselt olukorrale reageerib, kumisedes vastu nagu kell või peegeldades

⁴ Selle määra suhtes on eri hoiakuid. 2021. aasta 4.–5. septembril Koolimäel toimunud kirjani-ke liidu noorte tõlkijate suvekoolis (sealt ettekanne pärinebki) käsitleti Cortázari tõlkeid, kus Klaarika Kaldjärve tõlge on sõnasõnalisem ja Mart Tarmaku oma mugandavam. Veel kauge- male lähevad nt mõned Uku Masingu ülibukvalistlikud tõlked ühelt poolt ning Kreutzwaldi mugandused teiselt poolt.

nagu peegel. Need metafoorid peavad osutama sellele, et too inimene ei moonuta olukorda ja et tema vastus on kohane. See muidugi ei tähenda, et temas mingit transformatsiooni ei toimuks või et tegemist oleks justkui põlvenõksurefleksi sarnase stiimul-reaktsioon mehaanilise reaktsiooniga. Vastupidi, ta just nimelt transformeerib, muundab, teisendab ning tema käitumine võib olla täiesti ettearvatu. Näiteks kuuldes tülist kassi üle paneb omale sandaali pähe („Väravata piiripääs“, *Wúménguān* 無門關, 14⁵). Aga ometi tagantjärgi teised mõistavad, et just see oli kõige õigem, kõige kohasem käitumine.

Sest see on üks otsata küsimus, kuidas hästi käituda, kuidas sulatada üles objektiivseid tegureid ja subjektiivseid klompe. Eks me kõik avastame end aeg-ajalt olukordadest, kus leiame, et jälle oleme stiimuli peale andnud stereotüüpse vastuse, ehkki oleks tahtnud teisiti. Tüüpiliselt: keegi nähvab meile, meie kähvame vastu. Elukaaslane vingub, mina vihastan vastu; tema vihastab, mina vingun vastu. See on seotud sellega, kuidas meie keha enese igapäevane liikumine on enamasti väga stereotüüpne (ja õndsad on need, kes tantsuga või mõnel muul moel neid harjumusi lahti logistavad). Niimoodi on väliste teguritega ja kehalise liikumisega.

Samamoodi on sisemiste, vaimsete ja psühholoogiliste asjadega: mul on mingi maailmavaade, mingid seisukohad, argumendid, jutud, mida ma rutiinselt kordan, käian. Internetitroll läheb sellega väga kaugele: küllap on kõik kohanud internetis kodanikke, kes on nagu masinad, väsimatult ketravad mingit seisukohta, hoiakut, maailmavaadet. On mingid keelelised, mõistelised, psühholoogilised klombid, mis jäävad kõrvutuvaks inimese sees (ta psüühika osad pole lõimitud) ning ümbritseva maailma suhtes (ta ei oska teistega lävida).

Nagu tõlkimise puhul, nii ka elus on suur küsimus, kuidas selliseid objektiivseid ja subjektiivseid klompe, tardumusi, käesolevaid antusi üles sulatada; kuidas lõimuda paremini iseenda sees ja ümbritsevaga.

Tuleb muidugi hoiduda pidamast sulanduvat „heaks“ ja kõrvutuvat „halvaks“. Sest need kaks külge on mõlemad mistahes eksistentsi lahutamatud osad. Ühest küljest iseloomustab iga olendit mingi osadekõrvutuvus ja rütmijärgnevus⁶, aga teisest küljest on need tal alati mingil moel läbistunud, ühte sulatatud, olgu või hästi rudimentaarselt. Mul inimesena on kehaosade kõrvutuvus ja eluliste rütmide järgnevus, aga need osad on minu jaoks läbistunud (ma olen *ülени* oma kehas ja *minu* jaoks on mul *sulakeha*, erinevalt arsti nähtud *tardkehast*) ja järgnevused üksteisesse lõimitud, nii et mul on mälu ja ma projitseerun tulevikku, ma „ülevaatan“ tervet ajavälpa, ma olen üleni teatavas ajaulatuses,

⁵ Eri inglise tõlkeid vt nt siit: https://www.reddit.com/r/zen/comments/pm5t4m/wumenguan_translation_comparison_case_14/.

⁶ Elementaarosakesed on mõistagi piiripealne juhtum: nad ongi kogu materiaalse universumi alus(tus)eks. Neil pole mingeid etteantud osi nagu teistel, keerukamatel olenditel, vaid nad oma „elamisega“, kestmisega, kokkutõmmetega alles loovad ennast millegi kõrvutuvana.

nõnda nagu ma olen üleni teatavas ruumiulatuses (kusjuures see ruum ei piirdu mu nahaga, vaid ulatub kaugemale, *põhimõtteliselt* kogu universumisse).

Ümbruses toimides ja adekvaatselt teistele reageerides tuleb arvesse võtta ka seda, et see toimija ise, mina ise, olen keegi, mingi konkreetne keha mingi konkreetse meelega, mingite soovidega. Ehkki noodsamad hiina mõtlejad sageli jutlustavad „soovidest/ihadest vabanemist“ (*wúyù* 無欲), siis pigem tähendab see soovimise ülessulatamist, nüansseeritumat soovimist kui radikaalset soovide puudumist. Sest viimasel juhul sa ei ole enam inimene ega üldse elusolend. Ikka sa eelistad süüa, juua, magada, kui on nälg, janu, uni. Sul ei saa kunagi olla täiesti ükskõik.

Nõnda nagu tõlkimine liigub nulltasandi ja ületõlke vahel, samamoodi ka elava inimesena liigume erinevate sulandumis- ja kõrvutumistasandite vahel. Peame silmas pidama nii kõrvutumist enda sees (meie kehameele hulk eri aspekte, külgi, osi) ja endast väljas (läbikäimine teise inimesega, teiste olendite, üldse ümbrusega) kui ka läbistumist, sulandumist: kuidas üles sulatada kehameelelisi klompe, integreerida ja integreeruda, lõimida ja lõimuda, nüansseeritumalt, tundlikumalt lävida endas ja teistega. Aga samas hoida distantsi, pidada pause.